

GÜNCEL SANATTA EKOLOJİK YAKLAŞIMLAR VE EKOZOĞİ KAVRAMI

Funda Susamođlu¹

Öz

Ekoloji kavramı, canlıların çevreleriyle kurdukları katmanlı ilişkiler zincirini inceleyen bilim dalı olarak, günümüzde yaygın bir farkındalığa ulaşmıştır. Güncel sanatın çevreci refleksinin 60'lara dayanan tarihi, bugün de varlığını korumaktadır. Ekolojik bilinci odak haline getiren, konuyu siyasi ve sosyal açılarıyla irdeleyen global sanat etkinlikleri, platformlar, inisiyatifler sanat alanında önemli bir alan yaratmaktadır. Makale ekolojik yaklaşım ve sanat arasındaki karşılıklı etkileşim alanını örnekler üzerinden tartışmayı ve Felix Guattari'nin "ekozofi" kavramı ile ilişkilendirerek değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekoloji, Ekozofi, Sanat, Araştırma, Sosyal, Çevre

The Ecological Approaches in Contemporary Art and The Concepts of Ecosophy

Abstract

The concept of ecology has reached a widespread awareness today as a scientific discipline that delves into the stratified chain of relationships that living beings create with their environment. The history of the environmentalist reflex of the contemporary art, dating back to the 60s, still exists today. Global art activities, platforms, initiatives that make the ecological conscious focus and study the political and social aspects of the subject, create an important space in the field of art. The article aims to discuss the interaction between ecological approach and art through examples and to evaluate it in relation to Felix Guattari's concept of "ecosophy".

Keywords: Ecology, Ecosophy, Art, Research, Social, Environment

¹ Dr. Öğr. Ü., Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Bölümü, fundasusam@gmail.com

1. Giriş

Ekoloji kavramı, canlıların çevreleriyle kurdukları katmanlı ilişkiler zincirini inceleyen bilim dalı olarak, günümüzde yaygın bir farkındalığa ulaşmıştır. Doğal kaynakların sınırlılığı bugün sanayi ve endüstriyi sürdürülebilir atılımlar yapmaya zorlamaktadır. Ancak, büyük değişimler yaratacak girişimlerin olduğunu da söylemek mümkün değildir. Güncel sanatın çevreci refleksinin 60'lara dayanan tarihi, bugün de varlığını korumaktadır. Ekolojik bilinci odak haline getiren, konuyu siyasi ve sosyal açılarıyla irdeleyen global sanat etkinlikleri, platformlar, insiyatifler sanat alanında önemli bir alan yaratmaktadır. Makale ekolojik yaklaşım ve sanat arasındaki karşılıklı etkileşim alanını örnekler üzerinden tartışmayı ve Felix Guattari'nin "ekozofi" kavramı ile ilişkilendirilerek değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bir bilim dalı olarak ekolojinin kapsamı, çağın gerekleri ve öncelikleri doğrultusunda genişleyerek şekillenmiş ve önem kazanmıştır.

Ekoloji bir anlamda çok yeni, başka bir anlamda da, epeyce eski bir bilim dalıdır. Yakın yıllara kadar ekoloji, biyolojinin oldukça önemsiz bir branşı olarak; bitki ve hayvanların çevreleriyle olan ilişkilerini inceleyen bilim dalı şeklinde tanımlanırdı. Oysa, 1970'ten bu yana, ekolojinin kapsamı, çevre sorunlarının giderek önem kazanmasıyla genişledi ve insan-doğa ilişkilerini de içermeye başladı (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1994:13).

Yunanca "oikos"; ev, oturlan yer kökünden türeyen ekoloji terimi, evinbilimi olarak kavrandığında, doğa ve insanın çevresiyle kurduğu daha kapsamlı ilişkilere işaret etmektedir. Guattari'nin "Üç Ekoloji" yayını, ekolojinin 90'lar koşullarında daha geniş bir kavrayışının zorunluluğu üzerine şekillenmektedir. Ekolojinin sanayileşmiş kapitalizmin yarattığı sosyal dengelerden bağımsız düşünülmemeyeceğini vurgulamaktadır. Sosyal, zihinsel ve çevre ekolojisinin ortak kavranmasını öneren "ekozofi" kavramının mantığını tartışırken, etik ve estetiğin, sanat ve bilimin birbirine yaklaşma eğilimine, birbirinin yöntemlerini kavrama ve esneklik kazanabilmeye vurgu yapmaktadır. Zıtlıklar üzerine konum almak yerine, sanatın kaza ya da raslantıyı üretimi içine katarak devam edebilme kabiliyetinin, diğer alanlar için de faydalı bir tutum oluşturabileceği üzerinde durulmaktadır.

Sosyal ekoloji, zihinsel ekoloji, çevre ekolojisi ve bütün bunlar bir ekozofinin estetik etiğinde mümkündür. (...) Eylemi psike'den ve sosyalliği çevreden ayrı tutmak doğru olmaz. (...) bizim üç ekolojik görüş açımızın oluşturduğu, birbiriyle yer değiştirebilir üç gözlük camının arkasından dünyayı tanımlamak yerinde olacaktır (...) Bu yeni ekozofik mantık, altını çiziyorum, kaza ile ortaya çıkan bir ayrıntının ortaya çıkmasından itibaren eserini yeni baştan alabilecek veya kaza ile ortaya çıkan bir olayın aniden başta öngörülen projeden saptırılıp, bu şekilde, daha garantili eski perspektiflerden yola çıkarak eserinde değişiklik yapacak bir sanatçınıninkiyle aynı aileden gelmektedir (Guattari, 2000:29-38).

Guattari'nin ekozofi kavramı çerçevesindeki bütüncül kavrayış önerisi, bugün çağdaş sanatın geldiği noktada, sanatın da sosyal bağlarını daha sıkı ve dolaysız kurma eğilimi ile paralellikler içermektedir. Sanatçı Joseph Beuys'un 70'lerde gerçekleştirdiği şamanik performansları, 'herkes bir sanatçıdır' yaklaşımı ve 'sosyal heykel' kavramı, bugün sanatın tanımını değiştiren öncü eylemlerdir. "Beuys'un sanatın bir katalizör olarak ekolojik sürdürülebilirlik ve anlamlı sosyal özgürlüklere hizmet edebileceği iddiası hala yankısını sürdürmektedir" (Antliff, 2014:5). Böylece özerk ve tekil bir iktidara işaret eden modernist sanatçı figürü, kolektiflere, insiyatiflere, sanatçı araştırmacı işbirliklerine, sosyal platformlara doğru dönüşmektedir. Bugün sanat etkinlikleri dahilinde şekillenen "sanat" ve onu gerçekleştiren "sanatçı" olarak tanımlanmak durumunda değildir. Sanat'ın Guattari'nin dile getirdiği gibi hareket kabiliyeti bu karşılıklı etkileşim alanlarının açılmasına izin vermektedir.

1.1. Documenta 14: Abel Roriguez ve Agnes Denes

2017 yılında Kassel ve Atina’da eşzamanlı olarak gerçekleştirilen, 1955 yılından beri beş yılda bir gerçekleştirilen 14. Documenta etkinliğinde, Abel Rodriguez doğa illüstrasyonları ile yer almaktadır. 1944 yılında Colombiya’nın Amazon ormanlarında doğmuş olan Rodriguez, aile büyüklerinden aktarılan bilgiyle yerel bitki örtüsü, doğanın zamansal döngüsü, ekoloji ve kültürün ilişkisinin bilgisini kavradığını; ancak geleneksel kabile eğitiminin yatılı okula başladıktan sonra yarım kaldığını ifade etmektedir (Sanchez, 2016, p:2). İç savaş nedeniyle yaşam alanını terk etmek zorunda kalan Rodriguez, yerel rehber olarak çalışırken tanıştığı biyolog Carlos Rodriguez ile çalışmaya başlar. Yıllarca kabile içinde sözel olarak aktarılan bilgi, biyoloji alanında çalışanlar için, Amazon ormanları bitki örtüsünün imgesel çizimlerine dönüşmüştür.

Resim 1. Abel Rodríguez, “Annual Cycle of the Flooded Rainforest”, 2009

Bir seri olarak sergilenen çizimler, ormanlarında mevsimsel olarak bitkiler ve doğal yaşamda gerçekleşen değişimi ve döngüyü takvimsel olarak görselleştirmektedir. Kâğıt üzerine mürekkep ile gerçekleştirilen illüstrasyonlar, ağaç ve bitki türlerinin ince detaylarının oluşturduğu bir örüntü yaratmaktadır. Bu çizimler aynı zamanda araştırmacı bir göz için bilgi taşıyan, izlenebilir ve okunabilir bilgi kaynaklarıdır.

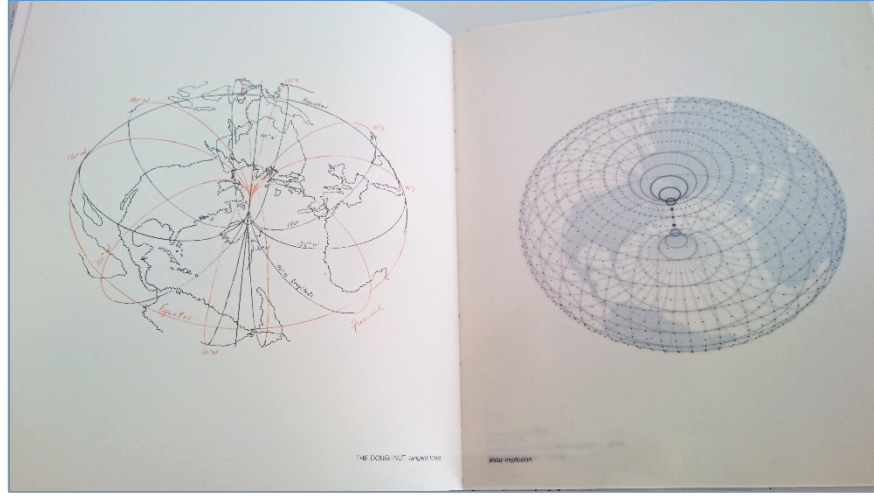
Resim 2. Abel Rodríguez, “Annual Cycle of the Flooded Rainforest”, 2007

Klasik anlamda bir doğa etüdü sayılmayan ve zaten bir sanat eğitimi almamış olan Rodriguez’in çizimleri, hatırladığını aktarmak üzerine şekillenmektedir. Daha önce hiç çizmediğini, yazı yazmayı da

çok az bildiğini ancak zihninde bu çizimleri onu yapmaya iten bütün bir resim olduğunu ifade etmektedir (Rack, 2015, p:5). Sonuç, izleyicinin rahatlıkla içine girebildiği, teknik yeterliliği ile büyüleme amacı gütmeyen doğal bir ilgi uyandıran ve detayları incelemeye davet eden bir plastik dil yaratmaktadır. Çizimle aktarmaya çalıştığı sözel olmayan, yaparak aktarılan bilgi türü²; çağımızın bilgi dolaşım ve paylaşım hızının yarattığı etki üzerine de düşünmemize neden olmaktadır.

Abel Rodriguez'in çalışmaları ilk kez 2008 yılında Bogota'da Botero Muzesin'de "Doğal Tarih ve Politika" sergisinde yer almıştır. Rodriguez kendini bir sanatçı olarak tanımlamadığını kendi kültüründe böyle bir kavram olmadığını ifade etmektedir. Aklına gelen en yakın kavramın Muinane'ce 'iimitya' kavramıdır; tüm yolların ortak bir bilgiye ulaştığı, tüm yolların başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Latimer ve Szymczyk, 2017:8). Rodriguez'in bütüncül yaklaşımı, 70'ler sonrasında sanatın hayata yaklaşma gayreti ile örtüşmektedir.

14. Documenta sergisi geçmişi ve bugünü birlikte kavramak adına, erken dönem çevreci hareketin öncü temsilcilerinden sanatçı Agnes Denes'in işlerine de yer vermektedir. Denes'in sanat pratiği bilim, felsefe ve insanlığın durumu ile derin bağlar içermektedir.

Resim 3. Agnes Denes, "Matrix of Knowledge", 1970

Denes'in kitapları, çizim ve metinlerden oluşan, bir tür görsel felsefi araştırmalar olarak karşımızda durmaktadır. Titiz bir matematik içeren bu çizimler, sanatçının bilgisayar kullanmadan manuel olarak inşaa ettiği, "Bilginin Matriksi", "Zaman Üzerine Çalışmalar", "Gerçek Üzerine Çalışmalar" gibi soyut görsel araştırmalarıdır. Çalışmaları günümüzde teknolojinin anlamı, bilginin sınıflandırılması ve dolaşımı üzerine bir sorgulamadır.

Sanatçı'nın 1982 yılında gerçekleştirdiği "Buğday tarlası- Bir Yüzleşme/ Wheatfield- A Confrontation" en çarpıcı projelerinden biridir. New York'un finans merkezinin yanı başında bulunan Battery Park'ın arazisinde altı ay süresince, elle bizzat sanatçının kendisi ve gönüllülerle temizlenen ve ardında buğday dikilen arazi bir tarlaya dönüştürülmüştür. Dünya Ticaret Merkezi'nin ikonik ikiz kulelerinin gölgesi altında yetiştirilen buğday, küreselleşme paradoksunun yarattığı adaletsizliğe vurgu yapmaktadır. Denes projenin faydacı olmasından öte; toprağın, yeşil alanın yanlış kullanımını ve yer değiştiren öncelikleri temsil ettiğini ifade etmektedir (Latimer ve Szymczyk, 2017:30). Ortaya çıkan görsel ikilem çarpıcı bir gerçeklik barındırmaktadır.

² İleri okuma için bkz. "Görsel Sanatlarda Malzemeyle Düşünme ve Sözel Olmayan Bilgi", F. Susamoğlu, Sanat ve Tasarım Dergisi, Haziran 2018.

Resim 4. Agnes Denes, "Wheatfield- A Confrontation: Battery Park Landfill, Downtown Manhattan", 1982

Sanat olarak şekillenen yeni pratikler, resim ve heykel anlayışının sınırlarını kıran, eylemlere ve yeni bir bilgi türüne dönüşmüştür. Bugün kendisini sanatçı olarak tanımlamayan bir kişinin yaptığı üretim sanat alanında yer bulabilirken, bir sanatçının üretim pratiğinin aktivizme ya da salt bir bilimsel/sosyal araştırmaya yaklaşabildiğini tecrübe etmekteyiz. Bu alanlar arası geçişkenlik ve esneklik kabiliyeti Guattari'nin "Üçekoloji" metninde ısrarla telaffuz ettiği bir gerekliliktir. Doğa ve insan ilişkisi politik bir konudur ve ekoloji bu tartışmalardan izole bir şekilde ele alınamayacak bir alan olduğu ifade edilmektedir.

Her zamankinden daha fazla olarak, doğanın kültürden ayrı tutulamayacağını ve bireysel sosyal gönderim evrenlerinin ve mekansferin, ekosistemin aralarındaki gelgitleri 'yatay bir şekilde' düşünebilmeyi öğrenmeliyiz. Tıpkı büyüyen yosunların korkunç varlıklarının Venedik denizkulağını istila ettikleri gibi, "dejenere" sözcükler ve imgelerin televizyon ekranlarını doldurmaları gibi. Bu sefer sosyal ekolojiye ait bir çeşit yosun Donald Trump adlı bir kişinin New York'un Atlantik City'nin tüm mahallelerini ele geçirmesine izin vermiştir. Bu kişi buraları "restore ediyorum" diye kira fiyatlarını yükseltmiş ve bu nedenle de birçoğu "homeless" (evsiz barksız) olmaya mahkum olmuş binlerce fakir aileyi buraların dışına atmıştır. Bu, çevre ekolojisinin ortaya çıkardığı ölü balıklarla eşdeğerdir (Guattari, 2000:30).

Sanatın siyaset, sosyoloji, hak ve özgürlükler, ekoloji ve etik ile kesişme alanları her zaman beklenen verimliliğe ulaşmadığı, özellikle büyük global etkinliklerde sermaye ile olan ilişkisinin inandırıcılığını yok ettiği veya aktivizmden ayrılma çizgisinin ne olduğu, salt yararlı bir uğraş olarak gücünü yitirebileceği gibi anlamlı tartışma konuları varlığını sürdürmektedir. Ele aldığımız bu iki sanatçının, çevresel ve sosyal ekolojiye yaklaşımları beraberinde sanata karşı ayrı uçlarda şekillenen duruşları, bugün verimli bir düşünme alanı yaratmaktadır.

1.2. Güncel Sanatta Ekolojik Yaklaşım ve Organizasyonlar

Ekolojik yaklaşımın güncel sanat alanının ana akımlardan biri olarak ele alan Andrew Brown, köklerini 1960'ların arazi sanatından, yeryüzü işlerine dayandıran ve bugün devam eden eğilimler üzerinden okumaktadır. Brown yaptığı seçkide sanatçıların yöntem ve yaklaşımlarının "pasif eleştiri veya meraka dayalı araştırmacılıktan, sosyal ve politik değişim peşindeki vizyoner yenilikçilik veya aktif müdahaleciliğe" doğru geniş bir alanda varlık gösterdiğini ifade etmektedir (Brown, 2014:6). Ekolojik yaklaşımla üretilen sanatın ağırlıklı disiplinlerarası bir iş birliği ile şekillendiğini vurgulamaktadır. Sanatçının rolünün bazen bilimsel veriyi görünür kılmak ya da kaydetmek olabileceği gibi, doğrudan iyileştirici eylemlere dönüşebildiğini veya sorunlara net çözümler üretmeden sadece soru sormanın da yeterli olabildiğini ifade etmektedir. Sanatsal projelerin, tipik bilimsel deneylere kıyasla daha yüksek seviyede risk almaya elverişli olduğunu ve bunun bazen kasıtlı olmayan etkiler yaratmaya olanak verdiğini düşünmektedir (Brown, 2014:7-8).

Ekolojik sanatın öncülerinden Helen Mayer Harrison ve Newton Harrison çiftinin yerel yönetimlerle işbirliği ile gerçekleştirdiği projeler, kamuoyu yaratma konusunda etkili olmuştur. 90'larda Hollanda hükümeti, sanatçıları büyük bir konut alanı inşa projesi kapsamında, yeşil alanın yönetimi problemini çözmek üzere davet etmiştir. Bölgede havadan yapılan büyüleyici video çekimleri ve çizimler eşliğinde Hollanda haritasını tersyüz basarak bir yerleştirme gerçekleştirilmiştir. Yetkililer tarafından önce tepkiyle karşılanan bu hamle, sanatçıların hükümetin yürüttüğü yanlış politikaya ikna edici bir eleştiri olarak kabul görmüştür.

Resim 5. *The Harrison Studio, "A Vision for the Green Heart of Holland", 1984*

Birlikte çalışma fırsatı buldukları yerel çevreci araştırma merkezi yöneticisi, çiftin fark yarattığı noktanın, bilimin doğası gereği duygusal olmayan, tarafsızlık gerektiren sürecine, anlamlı bir hikâyeye dönüştürme becerilerine işaret etmektedir. Bilimsel veri kendi adına konuşmalıdır ancak bu insanları harekete geçiren duyguları dışarda bırakmaktadır. Duygunun, sanatçının kullandığı bir ham malzeme olarak sürece eklendiğini ve içgüdüsel bir hareket alanı açtığını vurgulamaktadır (Veltman, 2016, p:4). Bu tür araştırmacı sanat projelerinin döneminde, "sanat" olarak kabul görmesi de vakit almış, ancak bugün geçmişe dönük öncü eylemler olarak sanat tarihinde yerini almaktadır.

2011 yılında bağımsız, kâr amacı gütmeyen Amberplatform'u tarafından gerçekleştirilen "Öteki Ekoloji" temalı sanat ve teknoloji festivali; sergi ve atölye çalışmalarıyla tasarımcı, sanatçı ve araştırmacıları bir araya getirmiştir. Jalila Essaidi'nin yeni malzemeler geliştirdiği biyoloji temelli sanat üretimine yer vermektedir. Örümcek ağını model olarak geliştirdiği kurşungeçirmez insan derisi, ağaçların iletişim ağı, gübreden üretilen yeni malzemeler üzerine şekillenen projeleri, bilimin araştırma yöntemlerini sanatın yaratıcı ve eleştirel düşünme mekanizmalarıyla birleştirmektedir. Çalışmaları teknolojik olarak insanlığın geldiği noktada, bilgi dolaşımı ve üretim politikalarında yeni bir bakış geliştirmeyi önermektedir.

Resim 6. *Jalila Essaidi, "Living Network", 2014-15*

Ebru Yetişkin, bağımsız ve alternatif bir bakış geliştirme girişimi olan bu etkinliğin gücüne vurgu yaparken; çağdaş sanatın siyasi temsil ve sanatsal temsili birbiri içinde eritip etkisiz hale getirme tehlikesine dikkat çekmektedir. "nedenselliğe dayanan ve dolaysız bir siyasi okumayı öneren çağdaş sanat ve sanatçılar, ana akım arzu ve inanç güçlerinin akışına girerek hem eleştirel perspektiflerini ortaya koymaktalar, hem de hâkim olanın yeniden üretimini yapmayı sürdüren bağlar haline gelmekte"ler"

(Yetişkin 2011, p:3). Bu olası tehlikelere karşı kültür sanat piyasasının ulus aşırı sermaye ile kurduğu ilişkilerde, güncel direniş örgütlenmeleri ve hareketleriyle olan organik bağı koruma gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

2. Sonuç

Sanat alanında fiziki dünyanın kendisini malzeme olarak kullanmanın yarattığı farkındalık, nesnesizleşme gayretiyle eyleme yüzünü dönük sorgulayıcı bir tavır gelişimine neden olmuştur. Sanatçının beyaz küpten dışarı çıkma isteği ve kurum eleştirisi geliştirme eğilimi, 60'ların çevreci hareketinin etkisiyle bugün ekoloji, sanatta önemli bir gündem haline gelmiştir. Ekolojik sorunlar öncelikli bir konu olarak hassasiyetini korurken, birçok sanatçı/araştırmacı için çalışma alanı yaratmaktadır. Sanatçıların farklı disiplinlerden araştırmacılarla iş birliği içinde geliştirdiği projeler, sergiler, etkinlik ve kar amacı gütmeyen bağımsız platformlar 60'lardan bugüne çoğalmaktadır.

Bu kapsamda Guattari'nin ekozofi kavramı, zihinsel diyerek bireye olan etkisini ele aldığı, fikirsel, sosyal ve çevresel ekoloji olmak üzere, üç çerçevenin birlikte kavrandığı bir bakış açısından bahsetmek mümkündür. “Yeni sosyal pratikler, yeni estetik pratikler, ötekiyle, yabancıyla, tuhaf olanla ilişkide yeni kendikendinelik pratikleri: Zamanın aciliğinden uzakmış gibi duran tüm bir program! Ve buna rağmen bu bir hakiki eklemlenmedir” (Guattari, 2000:49). Etik ve estetik, sanat ve bilim arasındaki bu bütüncül kavrayış, karşıt gibi görünen ilke ve yöntemlerin birbirini etkilemesine izin veren ve alan açan bir yapı sunmaktadır.

Guattari'nin ‘doğmakta olan duruma öznellik’ ve ‘değişen duruma sosyallik’ olarak önerdiği yöntemler, sanatın çalışma mantığı ile paralellikler içermektedir. Farklı disiplin ve yöntemlerin birbiriyle etkileşim içinde olma durumu için, sürekli yeniden tekilleşme süreçlerini önerir. “Bireyler hem dayanışma içinde hem de gitgide farklılaşarak oluşmalıdır” (Guattari 2000:49). Güncel sanatta ekolojik yaklaşımla yapılan üretim, estetik ve etiğin birbirine yaklaştığı, kolektif bir algı ile bir dayanışma biçimi geliştirme isteği görünür olmaktadır.

Kaynakça

- Antliff, A. (2014). *Joseph Beuys*. Londra: Phaidon Press Limited.
- Brown, A. (2014). *Güncel sanat ve ekoloji* (E. Gözgülü ve Y. Adam, Çev.). İstanbul: Lal Yayınları.
- Guattari, F. (2000). *Üç ekoloji* (Ali Akay, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Kışlalıoğlu, M., Berkes, F. (1994). *Ekoloji ve çevre bilimleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Latimer, Q., Szymczyk, A. (Ed.). (2017). *Documenta 14: Daybook*. Munich: Prestel Verlag.
- Rack, J. (2015, 5 Ağustos). A self-taught artist paints the rain forest by memory [Haber grubu yorumu]. Erişim adresi: <https://www.npr.org/sections/goatsandsoda/2015/08/05/426751933/a-self-taught-artist-paints-the-rainforest-by-memory>
- Sanchez, C. (2016, 15 Temmuz). Abel Rodriguez: keeper of the rain forest [Haber grubu yorumu]. Erişim adresi: http://www.santafenewmexican.com/pasatiempo/art/abel-rodriguez-keeper-of-the-rain-forest/article_cbe6e44c-088e-5020-b972-cbc84057673c.html
- Veltman, C. (2016, 11 Şubat). How two Santa Cruz artists changed the course of environmental history [Haber grubu yorumu]. Erişim adresi: <https://www.kqed.org/arts/11314278/how-two-santa-cruz-artists-changed-the-course-of-environmental-history>
- Yetişkin, E. (2011, 4 Aralık). Öteki ekoloji: başka bir siyasi okuma çağdaş sanatın içinde mümkün mü? [Blog yazısı]. Erişim adresi: <http://www.ebruyetiskin.com/baska-bir-siyasi-okuma-cagdas-sanatin-icinde-mumkun-mu/>

Görsel Kaynakçası

- Resim 1. Rodriguez, A. (Sanatçı). (2009). *Annual cycle of the flooded rainforest* [Kâğıt üstüne mürekkep]. Erişim adresi: <http://www.documenta14.de/en/artists/13538/abel-rodriguez>
- Resim 2. Rodriguez, A. (Sanatçı). (2007). *Annual cycle of the flooded rainforest* [Kâğıt üstüne mürekkep]. Erişim adresi: <http://www.documenta14.de/en/artists/13538/abel-rodriguez>
- Resim 3. Denes, A. (Sanatçı). (1970). *Matrix of knowledge* [Çizim]. Kişisel Arşiv.
- Resim 4. Denes, A. (Sanatçı). (1982). *Wheatfield- a confrontation: battery park landfill, Downtown Manhattan* [Fotoğraf]. Erişim adresi: <http://agnesdenesstudio.com/works7.html>
- Resim 5. Harrison, H. M. Ve Harrison, N. (The Harrison Studio). (Sanatçı). (1984)., *A vision for the green heart of Holland* [Çizim]. Erişim adresi: <http://theharrisonstudio.net/a-vision-for-the-green-heart-of-holland>
- Resim 6. Essaidi, J. (Sanatçı). (2014-2015). *Living network* [Tasarım]. Erişim adresi: <http://jalilaessaidi.com/work/>